

РОЗДІЛ 1. ВИТОКИ

МОНАРХІЧНО-ДИНАСТИЧНИЙ ПРИНЦИП В УКРАЇНІ. ПЕРШИЙ І ДРУГИЙ ГЕТЬМАНАТ

Відомо, що титулатура київських правителів не була винятково князівською. Ще в IX ст. вони застосовували хазарський монарший титул хаган (хакан), який у тогочасній дипломатичній практиці був рівнозначним царському чи королівському.

Як свідчить Пруденцій, придворний капелан імператора Людовика I Благочестивого, у 839 р. до останнього прибуло посольство візантійського імператора Феофіла, який «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони, тобто народ їх, називається Рос (*Rhos*); король (*rex*) їх, іменується хаканом (*chacanus*), направив їх до нього (Феофіла)...»¹

Інше джерело, а саме послання імператора франків Людовика II до візантійського імператора Василія II, свідчить, що у візантійській імператорській концепції близько 870 р. давньоруського князя, як і у 839 р., продовжували титулувати «хаганом».

Тенденція піднесення рівня титулування правителів Старокиївської держави посилюється зі зростанням її могутності, впливу й авторитету в міжнародних відносинах. Не випадково один з палких прихильників зміцнення єдності Старокиївської держави й незалежності руської церкви, носій ідей Володимира Великого та Ярослава Мудрого, митрополит Іларіон також застосовував до них саме цей титул.

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. — М.: Логос, 1999. — С. 288.

У цьому ж ряду фактів, які свідчать про зростання авторитету київських володарів і суспільне усвідомлення введення в ужиток більш високого рівня їхньої монархічної титулатури, є запис-графіті на стіні Софійсько-го собору в Києві про смерть «цесаря нашого» Ярослава Мудрого.

З утвердженням християнства застосування монархічного титулу зі Сходу було вже неможливим. Дехто з дослідників висловлює припущення, що Володимир Великий був коронований. Зокрема, такого факту не заперечував М. Грушевський. Він зазначав, що «з історичного становища коронація Володимира зістається поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною»¹. Однак уважав, що коронування відбулося зі сторони Візантії.

Одруження Володимира з візантійською принцесою Анною водночас із хрещенням Русі свідчили, що Старокиївська держава отримала вищий ранг у візантійській ієрархічній шкалі держав і була серйозною підставою для більш високої титулатури правителя Русі. Прикметно, що саме в цей час руки «дочки священної імперії» безуспішно домагався французький король Гуго Капет, засновник нової династії монархів Франції. Отже, честолюбний будівничий швидко зростаючої київської держави стає не просто членом родини європейських монархів, а й посідає почесне місце в її ієрархії, відтіснивши інших претендентів.

Після 988 р. відбувся неодноразовий обмін посольствами між Києвом і Римом. У 1000 р. посольство від папи Сильвестра II, яке за два-три місяці перед тим коронувало правителя Угорщини Стефана, прибуло до Києва, при цьому посольство супроводжували також послы чеського та угорського королів. Згідно з папською традицією це означало, що вони виконують функцію свідків коронації. Отже, можна припустити, що саме в 1000 р. відбулася коронація Володимира Великого королівською короною. Наступного 1001 р. до Риму було відправлено послів із Києва скласти відповідну подяку понтифікові, до чого були зобов'язані новокороновані монархи. Відтоді й аж до 1169 р., тобто до руйнування Києва Андрієм Боголюбським, західноєвропейські хроністи титулюють монархів Русі-України саме королями, а не князями.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. I. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 510.

Дуже важливою нам видається інформація про Володимира, наведена єпископом Титмаром Мерзебурзьким у його «Хроніці». Вона є вагомою ще й тому, що друга половина володарювання Володимира надто лаконічно висвітлена в літописах. Цілком імовірно, що значна частина відомостей про це, зокрема й така прикра для Візантії подія, як коронація київського князя папою, була вилучена пізніше грецькими церковними ієрархами та їхніми київськими відпоручниками, які ретельно «редагували» згадки про небажану для Візантії монархічну титулатуру суверенних старокиївських королів.

Утім, німецький хроніст, сучасник київського володаря, титулує його «королем Русі Володимиром (*rex Ruscorum Wlodemirus*)», а польського князя Болеслава Хороброго — герцогом (*dux*).

Титмар засвідчив водночас близькість Володимира до Риму, зауваживши, що він «довго правив згаданим королівством (*regnum*), помер у літньому віці й похований у великому місті Києві (*Ciuiewa*) в церкві мученика Христова папи Климента поряд із згаданою дружиною — їхні саркофаги стоять посередині храму»¹. Отже, йдеться про Десятинну церкву, де зберігалася частина мощей св. Климента, вивезена Володимиром після свого хрещення з Херсонеса. Інша частина була привезена з Херсонеса до Риму слов'янським просвітителем Кирилом. Таку саму королівську титулатуру Титмар застосовує і до Ярослава Мудрого. Окрім обох київських володарів, титул короля (*rex*) він також уживає щодо англійських королів, скандинавських конунгів, угорського Стефана I, тоді як до польських, чеських і полабських князів — тільки *dux* (герцог).

Англійська «Хроніка» Роджера з Хаведена (пом. 2001 р.) фіксує, що син англо-саксонського короля Едмунда Залізнобокого Едуард після смерті батька втік до Русі, де був із честю прийнятий королем цієї землі Малескломом. Під цим іменем у західноєвропейській історіографічній традиції відомий Ярослав Мудрий. Німецький історик Ламберт Герсфельдський (пом. 1088 р.), автор всевітньої історії («*Annales*»), доведеної до 1077 р., називає королями синів Ярослава — Ізяслава і Святослава. Доньку Володимира — Марію Добронігу в деяких джерелах

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников. — С. 319.

Гетьман Богдан Хмельницький

згадують як «*Filia Rusciae Regis*» (донька руського короля), тоді як її чоловіка польського князя Казимира Обновителя — як *dux* (князь). До речі, польські джерела попри чисельні конфлікти між Польщею і Руссю застосовують до володарів останньої титул королів. Ну і, звичайно, папська курія, яка найбільш прискіпливо стежила за вживанням титулів володарів середньовічних держав Європи, уживає щодо старокиївських правителів титул *rex* (король), а щодо їх держави — *regnum* (королівство).

Визнання Європою такої титулатури не могло бути випадковим. Її застосування в тогочасному феодальному світі мало спиратися на певний конкретний державно-правний акт, який легітимізував новий статус володаря Русі. Таким актом, без сумніву, могла бути лише коронація за західноєвропейським зразком. Принагідно зазначимо, що навряд чи Ярослав Мудрий міг би виконати свою роль «тестя Європи» й поріднитися з більшістю династій тогочасного європейського середньовічного світу, будучи просто князем.

У 70-х роках XI ст. загострилися стосунки між Ізяславом Ярославичем та його братами Святославом і Всеволодом. Однією з причин

було намагання Ізяслава замінити право сеньйорату (переходу влади до найстаршого брата) правом прямого династичного успадкування (переходу влади до найстаршого сина). Позбавлений влади Ізяслав був змушений шукати підтримки спочатку в німецького імператора Генріха IV, а згодом і в Папи Римського Григорія VII. Між обома носіями ідеї універсальної християнської імперії тоді почалася гостра боротьба за право інвеститури, і папа використав ситуацію, щоб ще раз піднести свою репутацію чільника християнського світу й підтвердити королівську гідність Ізяслава. Саме в цей час польський князь Болеслав II вів також перемовини з Григорієм VII про надання йому королівського титулу. Болеслав отримав корону, але через три роки був позбавлений її внаслідок протидії прихильників германського імператора. Збереглося дві булли папи, адресовані Ізяславу — вигнанцеві, який втратив свою державу й намагався передати її через свого сина Ярополка під опіку св. Петра, і Болеславу, який диспонував незрівнянно сильнішою воєнною і політичною потугою.

Обидва звернення папи промовисто і недвозначно засвідчують статус Русі як королівства та її володаря як короля. У першому документі Григорій VII звертається до «короля Русі (*rex Ruscorum*) і королеви, його дружини» з апостольським благословенням. У другому, адресованому Болеславу II, понтифік титулує його князем (*dux*). Папа засвідчує, що погодився з проханням Ярополка, сина Ізяслава, який просив узяти «назване королівство з наших рук як дарунок святого Петра». Понтифік зазначає, що він передає Ярополкові «правління вашим королівством (тобто Руссю), керований тим наміром і милосердним бажанням, аби блаженніший Петро уберіг вас, ваше королівство і все ваше надбання своїм перед Богом заступництвом і сподобив вас мирно, всечесно і славно володіти названим королівством до кінця вашого життя...»¹

Отже, цілком очевидно, що попри всі драматичні повороти долі київського володаря Григорій VII без будь-яких застережень визнавав за ним королівську гідність і за його державою статус королівства. Окрім того, через якийсь час Ярополк (Петро) був коронований папою

¹ Там само. — С. 363—364.

королівською короною і в такий спосіб були підтверджені династичні аспірації короля Ізяслава. Факт коронації підтверджує і зображення цього акту на мініатюрі з молитовника Гертруди, дружини Ізяслава, доньки польського князя Мешка II. Ця пам'ятка записана на листах, приплетених до Псалтиря, що належав Гертруді. Надзвичайно добре освічена, вона, цілком імовірно, була автором текстів молитов, у яких вона молилася «за нашого короля». Факт згадки про Ізяслава як короля саме дружиною свідчить про цілком органічний характер його вжитку на різних рівнях, зокрема й на побутовому.

Західноєвропейський вектор політики київських володарів спричинив неабияке занепокоєння Візантії. Грецька дипломатія намагалася скрізь наставляти на найвищі церковні посади в Русі своїх речників, які насаджували в давньоруському суспільстві жорсткі антилатинські настрої. Під час правління Володимира Мономаха, сина грецької царівни, грецьким священикам була надана можливість «цензурувати» ідеологічну діяльність Печерського монастиря. Очевидно, жорсткої фільтрації на угоду Візантії зазнали й згадки про королівську титулатуру старокиївських володарів. Візантія активно підтримувала володимиро-суздальських князів у їхній антикиївській політиці та була натхненником погрому Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 р.

Руйнація Києва мала неабиякий відгомін у західному світі й позначилася на сприйнятті Старокиївської держави та її володарів. Угорські, польські, німецькі та інші хроністи, які ще недавно номінували Київ столицею королівства, тепер називають його центром князівства. Польський хроніст Вінцент Кадлубек (1196—1220) уже називає тодішнього київського князя «дукс де Київ» — володарем (князем) Києва, тоді як Ярослав Мудрий позначений ним титулом рекс — король. Таких прикладів чимало, й вони свідчать, що в очах Європи Київ перестав бути столицею королівства. Однак королівська традиція в Україні-Русі не вмерла, вона ожила з утворенням нових державних центрів на її західних теренах.

З об'єднанням Галицького і Волинського князівств на чолі з новим династом князем Романом Мстиславовичем розпочався новий етап в історії української державності. На відміну від поліетнічної

Старокиївської держави, вона розвивається відтепер на єдиному українському ґрунті.

Засновникові нової династії після здобуття Києва вдалося об'єднати фактично всі українські етнічні землі від Карпат і Дунаю до Дніпра та стати сюзереном майже всієї Русі, що дало підстави деяким історикам називати його «творцем першої національної української держави», яка проіснувала як окремий політичний організм до кінця XIV ст. Могутність і авторитет цієї держави, що здобула загальноєвропейське визнання, стали підставою для континуювання нею королівської традиції Старокиївської монархії. Підтвердити цей її статус могли або папська курія, або німецький імператор. У 1204 р. папа Інокентій III запропонував Романові королівську корону. Як і у випадку з Ізяславом, ішлося не про піднесення Романа до найвищої гідності, яку він успадкував по праву, а про символічний дарунок — засіб визнання спадкоємця корони Русі. Однак володар нової держави, зв'язаний союзницькими зобов'язаннями з претендентом на німецьку імператорську корону супротивником папи Філіпом Швабським, відмовився від пропозиції понтифікату. Цілком імовірно припустити, що Роман сподівався отримати підтвердження своєї королівської гідності саме від німецького імператора, а не від престолу св. Петра (згадаймо аналогічну спробу Ізяслава I).

Акцептація європейським світом королівської титулатури галицько-волинського володаря, незважаючи на відхилення ним королівської корони від папи, свідчить про те, що він увійшов у європейську державно-політичну термінологію як *Romanus rex Ruthenorum* — «Роман король Русі». Отже, київська королівська традиція отримала своє продовження в титулатурі Романа, а згодом і його нащадків. Ця титулатура, зокрема, зафіксована в синодику монастиря бернардинів св. Петра в Ерфурті: «*Romanus rex Ruthenorum debet nobis XXX marcas*» («Роман король Русі, який надав нам 30 марок»).

Прикметно, що у Візантії Романа також номінували згідно з існуючою в Роменській імперії титулатурою щодо європейських королів. Літописець також титулує його візантійським відповідником — «царем у всій Руській землі». Після смерті Романа угорський король Андрій, скориставшись малолітством спадкоємців галицько-волинського во-

лодаря і послабленням владних інститутів його держави, захопив Галичину. Невдовзі він долучив до свого титулу титул короля Галичини й Володимирщини (*Galiciae Lodomeriaeque*). Це означало, що вводячи Романову спадщину до своєї держави, він приєднує країну з королівським статусом. У 1214—1215 рр. Андрій просить понтифікат про помазання свого сина Коломана королем Галичини й про пересилання йому золотої корони «відповідно королівській гідності для нашого сина, щоб тішився одержанням корони від вашої щедроти, подібно як королівським помазанням від Апостольського Престолу»¹. З тогочасної конкретно-історичної ситуації випливало, що Андрій Угорський звертався до Риму не про піднесення Галичини до рангу королівства, а тільки про підтвердження королівської гідності своєму синові Коломану як володаря частини своєї держави, тобто про заміну династії Романовичів на династію Арпадів.

Після завершення «угорського періоду», зміцнення позицій Данила Галицького та здобуття ним фактичної влади на теренах усїєї Русі-України (окрім Чернігівщини) галицькому володареві повертається королівський титул, успадкований від батька. Уже від початку переговорів із Римом у 1246 р. його титулує папа та його канцелярія як короля Русі, а його державу — як королівство, що його приймають під покров св. Петра й Апостольського Престолу. Звичайно, середньовічна Європа, яка прискіпливо дотримувалась ієрархічних принципів, контрольованих Римом, виключала випадковість у вживанні такої титулатури. Трохи згодом у низці листів Римської Курії Данила титулують як короля Русі, а його брата Василька — короля Володимира. Уточнення титулатури синів Романа, очевидно, було зумовлене кращим ознайомленням Риму з реальним станом речей у Галицько-Волинській державі й фактичним посіданням Васильком Володимирського уділу. Підставою для такої титулатури удільного князя Волині була підтверджена Римом титулатура угорських Арпадів, які короткий час володіли спадщиною Романа. Отже, Василько дістав королівську гідність разом з братом, тоді як жоден із Рюриковичів її не мав. Не

¹ А. Г. Великий, ЧСВВ. Проблема коронації Данила // Записки ЧСВВ. — Т. II (VIII). — Вип. 1—2. — Рим, 1954. — С. 99—100.

мав її і могутній князь володимиро-суздальського князівства Олександр Невський. У листі папи Інокентія IV до великого магістра Тевтонського ордену від 22.01.1248 Данила титулюють «достойним королем Русі» (*rex*), тоді як Олександра – «шляхетним мужем, князем суздальським» (*dux*). До цього можна також додати, що навіть попри претензії королів Угорщини на Галичину в одній з угорських грамот, де повідомлялося про переможну битву під Ярославом, Данила титулюють як короля Русі, а його супротивника чернігівського Ростислава — князем Галичини. Титулування Данила королем Русі ще до отримання ним королівської корони від папи в 1253 р. свідчить, що він дістав визнання своєї королівської гідності внаслідок права успадкування. Він не потребував якогось нового правового акту з Риму, який визнав Русь-Україну королівством ще від 1000 р. У 1253 р. після тривалих контактів із Римом і певних вагань Данило прийняв від папи Інокентія IV королівські інсигнії і був коронований у місті Дорогичині. Акт коронації означав, що королівська корона надіслана Данилові як дарунок понтифіка та як знак визнання за ним права наслідування королівської гідності своїх предків. Це був один із проявів інтеграції Русі-України до західного світу й не зумовлював якогось здивування чи заперечення ні в тогочасному галицько-волинському суспільстві, ні в сусідніх європейських державах, з якими українські володарі мали постійні зв'язки, зокрема родинні.

Серед володарів королівства Русі, котрі належали до династії Романовичів найбільш поважною є постать Данилового внука Юрія I Львовича. На збереженій королівській печатці з латинським текстом Юрій I зображений сидячим на престолі, увінчаний короною і зі скіпетром у руці. Печатка засвідчує титулатуру Юрія як короля Русі й князя Володимирії (Волині). Уживання ним королівського титулу супроводжувалося двома надзвичайно важливими подіями, що зміцнювали королівський маєстат українського монарха. Юрій знову об'єднав під своїм скіпетром обидві частини королівства Русі — Галичину й Волинь і добився створення Галицької митрополії. Останнім кроком він поставив суттєвий бар'єр політичним і культурним московсько-візантійським впливам, які поширювалися з місця-осідку київських митрополитів

у Володимирі на Клязьмі. Є підстави припускати, що королівська гідність Юрія була підтверджена папою Боніфацієм VIII (Бенедетто Каєтани). Вихований у душі Григоріанської реформи Боніфацій був глибоко переконаний у перевагах духовної влади над світською і називав себе «папою і цезарем». Його постава зрештою спричинила конфлікт із західними монархами, що прагнули утвердження національних держав, і насамперед із французьким королем Філіпом IV Красивим. У цій ситуації Боніфацій VIII активізує свою східноєвропейську політику, активно прагне до відновлення королівської влади в Польщі, втручається в угорські справи й, цілком можливо, коронує Юрія I.

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинською державою вступили його сини Андрій I та Лев II Юрійовичі, яких титулували близькою до королівської титулатурою — «божиєю милістю князі всієї Руської Землі, Галичини і Володимирії».

Застосування в державі Романовичів — королівстві Русі титулатури «короля», «самодержця», «господаря», а також уживання західноєвропейських королівських інсигній — королівської діадеми або корони, скіпетра, держави свідчило про тенденцію зміцнення монархічної влади, притаманної в той період більшості країн Європи, які будували на моноетнічній основі.

Із втратою національної династії в Галицько-Волинській державі утворився політичний вакуум, заповнити який намагалися її сильні сусіди Польща, Угорщина і Литва, що розпочали тривалу боротьбу між собою за українські землі.

У XIV ст. із поступовим проникненням Литви на українські землі на титулатуру литовських князів вплинула вже досить виразно сформована українська монархічна традиція. Зокрема, Гедимін титулував себе «королем литовським і руським». Відоме звертання візантійського імператора до «володимирського короля Дмитрія Любарта» (1347).

Наприкінці XIV ст. поряд з намірами проголошення незалежності Великого князівства Литовського Вітовт виношує задум просити в Римського Папи королівську корону. Про це з тривогою говорили лицарі Ордену. Однак поразка на Ворсклі змусила Вітовта відкласти свої плани щодо коронації.